

מלחמת האות והתמונה

ספר 'שמות' חב את שמו לרשימת שמות בני יעקב שבתחילתו. אך בספר שזורים גם שמות אחרים, שמותיו של הקב"ה. בחזון הסנה מגלה הקב"ה למשה את שמו, השם המפורש. בפרשתנו, פרשת 'וארא', מגלה הקב"ה למשה ששם זה טרם התגלה בהיסטוריה: "וַאֲרָא אֶל אֲבְרָהָם אֶל יִצְחָק וְאֶל יַעֲקֹב בְּאֶל-שֵׁי-דֵי וְשְׁמִי ה' לֹא נֹדַעְתִּי לָהֶם". שמות הקודש מבטאים תוארים א-להיים, את פעולתו של הקב"ה בעולם. בסיפורי האבות פעולות אלו היו נסתרות או כמעט נסתרות. מעתה ייודע הקב"ה לעם ישראל ולעיני העולם כולו, בשם המפורש. שם זה מסמל את שלטון הקב"ה על העולם ועל חוקי הטבע, שלטון ללא מיצרים.

שמות ותמונות

המקרא מהווה מהפכה דתית ותרבותית נגד האלילות, כשאחד ממוקדיה הוא המאבק נגד תיאור הא-ל בדמות ובתמונה: "לֹא תַעֲשֶׂה לָךְ פֶּסֶל וְכָל תְּמוּנָה" (שמות כ, ד). וכך גם נאמר בספר דברים (ד, טו-יח): "וְנִשְׁמָרְתֶּם מֵאֵד לִנְפְשֵׁיכֶם כִּי לֹא רְאִיתֶם כָּל תְּמוּנָה" (דברים טו). את מקומם של הפסלים והתמונות יתפסו ביהדות השפה והכתב. הביטוי החשוב ביותר למהפכה זאת מצוי במשכן. במוקד המשכן, ולאחר מכן המקדש, מצוי ארון הברית ומעליו כפורת וכרובים היוצרים מעין כסא כבוד "ריק" עבור הקב"ה הבלתי נראה, והארון הוא הדומה רגליו, ובתוכו מצויים שני הלוחות המהווים עדות לברית שבין הקב"ה לעם. האבן חדלה להיות חומר לפסל, היא הפכה מצע לכתוב, הלוקח את מקומם של התמונה והפסל. אכן, הקב"ה מצוי מעבר לחושים אך גם מעבר לתפיסתנו המחשבתית. ביטוי לכך נתון שוב על ידי שמות. שמו המפורש של הקב"ה נכתב אך לא נקרא או מבוטא. ואנו משתמשים בשפתנו היומיומית במלה 'השם' כדי לבטא את מה שאי אפשר לתפוס ולבטא.

בעיני מסמלים השמות את מרד השפה והאות נגד שלטון העריצות של התמונה בעולם האלילי. מעתה יכולים אנו להודות ולהורות שיש תחום סגור בפני היצירה הפלסטית, התחום הא-להי. ואכן, בכלל יש לומר שהשמות הן דלתות הפותחות את הדרך להפשטה, לאבסטרקציה. אמת זאת נתגלתה לי כשלפני שנים, ראיתי סרט המבוסס על אחד מסיפורי חורחה לואיס בורחס. הרגשתי אז באופן פרדוכסלי את אין-האונים, או על כל פנים את קוצר היכולת של הקולנוע להתמודד עם השפה. תמונה אחת מתארת יותר מאלף מילים. בכך עדיף כוחו של הסרט, אך בכך גם חולשתו. ה'הר' שבספר מופשט הוא, ערום מאפיונים. ה'הר' שבסרט לעומת זאת גבוה או נמוך, קרח או פורח, בעל מדרון מתון או קירות ניצבים וכדו'. כוחה של השפה בחולשתה. היא יכולה להצביע על אדם מבלי להראות את יופיו, גובהו, חוטמו או צבע אורו. השם, שם העצם הכללי, הוא הביטוי הנפלא

לאידיאה המופשטת, למה שמתרומם מעבר לתמונה החומרית והמוחשית. השפה מקנה לנו את האפשרות לדבר על אדם, נושא האנושיות, בעל הזכויות האוניברסליות.

שמות ואותיות

במוקד נוסף במהפכה המונותיאיסטית מצוייה האות, וליתר דיוק האלף-בית. לא לחינם קוראים אנו בהתחלתו של 'ספר יצירה' המסתורי ש"בשלשים ושתים נתיבות פליאות חכמה חקק ה'... את עולמו". אלו הן 22 האותיות ו-10 הספרות. הקבלה העניקה לנתיבות אלו משמעות מיסטית. אולם מתחת למיסטיקה טמונה משמעות יסודית יותר. בעזרת מספר קטן של סימנים ניתן לתאר את המציאות כולה את העולם כולו, על כל מורכבותו. כאן בא לידי ביטוי מופלא פרק נוסף בעימות השפה עם התמונה.

כתב החרטומים של המצרים ככתב הסיני בימינו, הוא כתב תמונות. כל סימן מייצג אובייקט או אידיאה מסוימים. מסובך עד למאוד ללמוד כתבים אלה. והנה כאן מתרחש פרדוקס. כל זמן שהסימנים ייצגו רעיונות לא הייתה אפשרות להתקדם. המהפכה התרחשה כאשר הסימנים הגראפיים התחילו לייצג לא את הרעיונות אלא את השפה. התמונות התחילו לייצג הברות ולאחר מכן עיצורים. בשלב זה, השפה נהפכה למתווכת בין הכתוב לבין המציאות. האדם התחיל לייצג בכתב את השפה, מבלי להתייחס למציאות. לא ציירו יותר אדם, אלא כתבו את המילה 'אדם'. או אז הפך הכתב פונטי (הגאי) ופשוט. השפה המדוברת הפכה לכתובה. הופעתן של האותיות היא עוד פרק במאבק שבין השפה לבין התמונה. הפשטות של הכתב האלף-ביתי, מאפשרת לילדים רכים להשתלט על הכתב תוך זמן קצר ביותר. כתב התמונות יוצרת תמיד עילית אריסטוקרטית שבידה השלטון על התרבות. יפן היא יוצאת מן הכלל אך היא מגיעה לכך במאמצים אדירים. הוראת הקרוא וכתוב, מסתיימת רק בתיכון, עובדה, שלדעתי, כרוכה במחיר רב. לעומת כתב התמונות, פותחות האותיות דלת לדמוקרטיזציה של התרבות. עדות לכך מצויה בפסוק בספר שופטים (ח, יג-יד). הוא מעיד לפי תומו על תרבות ישראל הקדומה: "וַיָּשֶׁב גִּדְעוֹן בֶּן יוֹאָשׁ... וַיִּלְכֹּד נָעֵר מֵאֲנָשֵׁי סָפֹת וַיִּשְׁאַלְהוּ וַיִּכְתֹּב אֵלָיו אֶת שְׂרֵי סָפֹת וְאֶת זִקְנֵיהָ". נער שנלכד באופן מקרי, מסוגל לכתוב!

"שמות"

אבותינו היו מביאים לחדר את ילדיהם הקטנים, מכוסים בטליתות, כדי שיתחילו ללמוד את האותיות על גבי לוח המרוח בדבש. וה"רבי" לימדם: "קמץ, אלף, אָ". אלו הן עדויות על האהבה לאות ועל הקשר העמוק שקיים היה במשך כל הדורות בין העם היהודי לאות ולספר. אהבה זאת באה לידי ביטוי במנהג היהודי להיזהר מלזרוק קלף או נייר קרועים בהם נכתבו דברי קדוש. ניירות אלו נקראו "שמות". אותם חייבים אנו לכבד אף אחרי "מותם". כך נולד מוסד קלאסי: הגניזה, בה "נקברו" השמות. ואכן, כך הצילה האות

העברית פרקים נעלמים בהיסטוריה היהודית. ב-1896 נתגלתה הגניזה שבעליית הגג שבבית הכנסת בן-עזרא בפוסֶטָט, החלק העתיק של קהיר, ובה מאות אלפי דפים מספרי קודש, מסמכים ומכתבים. דפים בלים אלה, מלפני מאות בשנים, ניצלו כי היו כתובים באותיות עבריות. הם ניצלו והחזירו לארון הספרים היהודי ולזיכרוננו ההיסטורי עולמות אבודים שקמו לתחייה.

אולם, האות העברית הצילה לא רק דפים אבודים, אלא גם את יצירתם החיה של אבותינו. השפות הזרות שאבותינו דיברו נכתבו באותיות עבריות והפכו יהודיות. היידיש, הלאדינו והערבית-יהודית הן דוגמאות בולטות לכך. האות העברית גיבשה את השפות הללו, והן הפכו חֶצֶן חול וחצין קודש. תיאור מרשים לכך ניתן על ידי ההוגה היהודי הגדול יהודה (פרנץ) רוזנצווייג ב'כוכב הגאולה' (עמ' 327). בדבריו על העברית טעה, אך מופלאים הם דבריו על לשונות היהודים: "חיי הלשון של היהודים חשים שהם שרויים בנכר, שמכורת-הלשון העצמית שלהם היא במקום אחר, בתחום לשון-הקודש... עדות לכך משמשת העובדה המתמיהה שלשון היומיום משתדלת לקיים לפחות באותיות האלמות של הכתב את המגע עם הלשון העתיקה-הקדושה".

התרבות היהודית נבנתה על ידי קואליציית השפה והאות, שאיזנה את כוחה האדיר של התמונה האלילית. האות והשפה מבינות את חשיבותה של האומנות, שהרי הן יכולות לרדת ולהתקרב גם אל עבר החושני. אולם, התמונה אף באומנות האבסטרקטית, זקוקה לעזרתה של השפה. לכן נלחמת גם היום קואליציה זאת נגד עריצותה והשחתתה של התמונה, כפי שהן באות לידי ביטוי באלילות החדשה הנוצרת בטלביזיה ובקולנוע. לגאולתה של התמונה, כדי שתיכלל בקואליציה, מכוונים תפילותנו ומאמצנו.